

УДК 281.96

Жилюк С. І.,*доктор історичних наук, професор кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія"***Паніна Л. А.,***здобувач кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія"*

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ЦЕРКОВНОГО РУХУ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1990-1992 РР.)

У статті висвітлено питання становлення УАПЦ на Житомирщині у 1990 – 1992 рр. Показано взаємодію релігійного і політичного чинників у процесі національного відродження в області.

Ключові слова: Житомирщина, автокефальний рух, незалежність, етнополітичний фактор.

Особенности украинского национально-освободительного церковного движения на Житомирщине (1990-1992 гг.)

В статье отражен вопрос становления УАПЦ на Житомирщине в 1990 – 1992 гг. Показано взаимодействие религиозного и политического факторов в процессе национального возрождения в области.

Ключевые слова: Житомирщина, автокефальное движение, независимость, этнополитический фактор.

Features of Ukrainian national liberation church motion are on Zhytomyr region (1990-1992)

In the article the question of becoming of UAPC is reflected on Zhitomirschini in 1990 – 1992. Co-operation of religious and political factors is retined in the process of national revival in an area.

Keywords: Zhytomyr region, Autocephalous movement, independence, ethnic and political factor.

В сучасній Україні проблема незалежності Української православної церкви залишається невирішеною, що актуалізую обрану для дослідження тему. Протистояння між православними церквами Київського і Московського патріархатів, що має виразно політичний зміст, не сприяє консолідації української нації й, відповідно, утруднює процес українського державотворення. Розв'язання проблеми українського православ'я дасть можливість вийти на якісно вищий рівень досягнення

Українського захисту її національних інтересів. У цьому полягає практичне значення запропонованої теми.

Дане дослідження становить також значний науковий інтерес. Історія автокефального руху в Україні, його роль і місце в боротьбі за незалежність України наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, значною мірою розкрито у працях вітчизняних істориків, релігієзнавців, політологів як на рівні монографічних досліджень (В. Єленський, С. Здіорук та ін.), так і дисертаційних робіт (О. Шуба, О. Кудояр, М. Горяга). Проте в українській історико-релігієзнавчій науці означена проблема висвітлюється загалом у всеукраїнському контексті. Між тим, регіональні особливості виникнення і розвитку автокефального руху, які мали свою специфіку, залишаються майже недослідженими, особливо на рівні областей центрально-східного і південного регіонів України. У цьому зв'язку вивчення проблеми становлення УАПЦ на Житомирщині є внеском у розвиток як історичного краєзнавства, так і академічної науки в цілому. Завданням статті є спроба показати взаємодію релігійного і політичного чинників в Житомирській області у процесі боротьби місцевого населення за незалежність України, що виступали фактором етнополітичної мобілізації українського народу.

Виникнення автокефального руху на житомирщині було адекватним відзеркаленням суспільно-політичного контексту, закономірним наслідком зіткнення різних рівнів національного усвідомлення та різних типів історичної пам'яті. Варто відзначити, що напередодні незалежнення України вже існували дві паралельні, антагонічно налаштовані православні церкви – УПЦ Московського патріархату та УАПЦ. “Отже, – зауважує В. Єленський, – до 1991 р. в Україні остаточно склалися вогнища багатобічного міжцерковного конфлікту, гостроту якого було детерміновано особливостями історичного розвитку країни, а конкретні параметри – закладено радянською церковною політикою, перебігом політичної боротьби кінця 80-х – початку 90-х рр., церковною свідомістю, колективною пам'яттю та етно-психологічними рисами суб'єктів конфлікту [5, с. 90]”.

Цей базисний компонент конфліктогенного потенціалу ознаковою мірою проявився як у розтановці політичних сил, так і в прихильності до них релігійних організацій. У процесі поглиблення демократизації та розростання національно-визвольного руху на Житомирщині позиції політичних сил та церков виразно окреслилися на початку 1990 р. В Житомирі демократичний табір тоді поділявся загалом на прихильників Руху (україномовна та національно свідомі частина) та прихильників ГФСП (Громадський фронт сприяння перебудові), активістами

якого були переважно російськомовними та відкидали необхідність відродження української мови чи наповнення демократичного руху українським національним змістом. Згідно довідки апарату уповноваженого, який відслідковував настрої віруючих, УАПЦ відверто демонструвала свою прихильність до Руху і УРП (Української Республіканської Партії), католики і баптисти виявляли симпатії до ГФСР, інші релігійні громади залишались індеферентними щодо політичних уподобань і цікавились тільки проблемами релігійного духовного відродження [2, арк. 6]. У згаданій довідці зазначалось, що “УПЦ стоїть осторонь політичної діяльності” [2, арк. 6], але в дійсності архієпископ Житомирської і Овруцький Іов (Тевонюк) та частина православного духовенства єпархії займали доволі відверту антиукраїнську позицію, а відтак схилились до прокомуністичних сил. Зі свого боку, комуністична номенклатура тяжіла до УПЦ. Зближення їхніх позицій, що у незалежному майбутньому набуде одіозних форм співпраці між комуністами і Московським патріархатом у боротьбі проти української державності, тоді тільки конструювалось.

Підтвердженням розвитку такої тенденції може слугувати, зокрема, характер ряду статей антиукраїнського спрямування, опублікованих у підконтрольних місцевому керівництву газетах “Радянська Житомирщина” та “Комсомольська зірка”. Так, архієпископ Іов в інтерв’ю газеті “Радянська Житомирщина” (червень 1990 р.), виправдовував гострі висловлювання народного депутата Верховної Ради УРСР митрополита Вінницького Агафангела на адресу Греко-Католицької церкви та УАПЦ, за що національно-демократична громадськість вимагала від нього вибачення, мовляв “він має право мати свою думку, свою позицію з цього питання” [9]. Далі владика Іов звинуватив духовенство Греко-Католицької церкви у співпраці з нацистами в роки Другої Світової війни, в геноциді українського народу, насильстві над православними тощо. Дісталось й УАПЦ, яка, за його оцінкою, “ніколи не мала глибоких коренів на Житомирщині, ... не визнана жодним церковним центром, не має власного статуту”, а її прихильники здійснюють напівмітингові богослужіння та чинять наругу над церковними канонами [9]. Як митрополит Агафангел, так і архієпископ Іов однаково говорили про УГКЦ та УАПЦ зневажливо “так звана церква” [9].

У листопаді до редакції газети “Радянська Житомирщина” священник Парфеній Маркевич перевершив свого владика зневажливими висловлюваннями не тільки на адресу УГКЦ та УАПЦ, але й щодо української мови, яка, на його думку, не може бути богослужбовою. Він наголошував що “ідеологи розбрату принижують народ тим, що хочуть змусити

чути читання й спів у храмі тією мовою, яка звучить на вулиці, в магазині, на базарі” [9]. Розповідаючи жакливі історії про те, як уніати та автокефалісти вбивали людей та “наказували викопувати православних небіжчиків і віддати на поїдання псам задля науки непокірним” [8], священник П. Маркевич, водночас, переконував житомирян у необхідності зберігати єдність російського, білоруського і українського православних народів під омофором РПЦ, “яка впродовж віків завжди стояла на захисті православної віри й донині об’єднує любов’ю всіх своїх вірних чад” [8]. Причини виникнення автокефального руху в Україні отець Парфеній роз’яснював так: “У всьому цьому прозирає почерк і дух політичних течій і рухів за відособлення України від сім’ї народів-братів, прагнення використати в цій брудній справі релігійні переконання людей і їхні добрі душевні поривання” [8].

У квітні 1991 р. газета “Комсомольська зірка” передрукувала статтю М. Буднія із “Червоного прапора” “Незакінчена зустріч з Мстиславом”, де постать патріарха УАПЦ змальовувалась у найчорніших фарбах. “Емігрант – петлюрівець”, “слуга фашистів”, “офіційний працівник Абелгрупи – 204”, “агент Зондеркоманди”, “перевертень” на інші подібні характеристики рясніли в статті, з-поміж рядків суцільної історичної фальсифікації [10].

Загалом всі публікації, присвячені УАПЦ, мали переконати читачів в антинародній сутності українського церковного відродження, що автокефалія є причиною міжнаціональної ворожнечі. “Я глибоко впевнений, – наголошував архієпископ Івов, – що поява автокефальної церкви в Житомирі приведе до смуту, розбрату в середовищі віруючих” [9].

Національно-демократичні сили Житомира усвідомлювали, що розвиток автокефального руху в області можливий за умов утворення єпархіального управління під керівництвом досвідченою й авторитетною ієрарха. Очолити Житомирську єпархію щойно відновленої УАПЦ вони запропонували священники Покровської церкви Іоану Жилюку. Без сумніву, це була гідна кандидатура. Митрофоний протоієрей, магістр богослов’я, нагороджений “Христом з прикрасами” та орденом святого Рівноапостольного князя Володимира, отець Іоан мав повагу й любов не тільки серед православних віруючих. Але не прохання лідера УРП Анатолія Тимошенка очолити автокефальний рух в області отець Іоан відмовив. Похилий вік, стан здоров’я і сімейний статут стримали взяти на себе велику відповідальність. Під час розмови він сказав тоді пророчі слова: “Боротьба за Українську церкву ще не попереду, – вона буде тривалою і важкою. Я завжди допоможу вам словом, але провід мають очолити молоді й активні” [12].

Агресивна позиція частини духовенства Житомирської єпархії РПЦ щодо можливого створення автокефальної церкви в Житомирі зумовлювалася не тільки світоглядними причинами, але й суто прагматичними. У 1990 р. Ще важко було спрогнозувати суспільно-політичне майбутнє республіки настрої православних віруючих та перспективи УАПЦ. Проте цілком очевидним було те, що за сприятливих умов розгортання національно-визвольного руху УАПЦ розвиватиметься за рахунок парафій УПЦ. Процеси в західноукраїнському регіоні, де до недавня православні громади РПЦ поверталися до УГКЦ чи приєднувалися до автокефального руху, викликали побоювання єпископату РПЦ та партійної номенклатури щодо поширення такої тенденції в інших областях України. Це чітко усвідомлював апарат уповноваженого у Житомирській області. У його звіті від 10 липня 1991 р. Однозначно говорилось, що поповнення кількості віруючих УАПЦ може відбуватись виключено за рахунок парафій УПЦ, тому “майбутнє УАПЦ залежить від настроїв православних віруючих та суспільно-політичної обстановки в республіці” [2, арк. 2].

На той час в Житомирі було зареєстровано дві громади УАПЦ, які добивались передачі їм колишніх культових споруд Христо-Воздвиженської та Михайлівської церков на тій підставі, що в минулому (у 1920-х рр. Та в період нацистської окупації) ці храми належали автокефальним громадам.

Утворення першої громади відбулось 3 квітня 1990 р. В умовах досить напруженої ситуації. Організаційні збори по створенню громади розпочались в актовій залі обласної бібліотеки, де постійно проводили свої засідання активісти національно-демократичних сил. Проте представники РПЦ влаштували пікетування та намагались зірвати запланований захід, що змусило організаторів громади перенести збори на приватну квартиру, де вже під захистом працівників міліції вдалося завершити справу [9].

На підставі рішення Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР від 18 вересня 1990 р. про реєстрацію релігійного об'єднання Української автокефальної православної церкви в Житомирі, 5 листопада 1990 р. апарат уповноваженого у Житомирській області зареєстрував виконавчий орган та ревізійну комісію громади.

Виконавчий орган (парафіальна рада) автокефальної громади склався із трьох осіб: голови (Анатолій Тимошенко), заступника голови (Валерій Колосівський) та скарбника (Ігор Лук'ячук) – всі активісти Руху і Української Гельсінської Спілки. Після з'їзду УГС 29 – 30 квітня 1990 р., який оголосив про створення на її основі Української Рес-

публіканської Партії, Анатолій Тимошенко та Валерій Колосівський стануть лідерами обласної організації УРП. Голова та члени ревізійної комісії автокефальної громади також належали до активних діячів національно-демократичного руху.

На початковому етапі становлення УАПЦ, утворення автокефальних громад в Житомирі та інших населених пунктах республіки на базі національно-демократичних сил було типовим явищем. Таким чином, переважну більшість делегатів Першого Всеукраїнського собору УАПЦ 5-6 червня 1990 р. склали лідери та активісти політичних партій і громадських організацій українського національно-партійного спрямування. Можна однозначно говорити про те, що цей собор був явищем політичним, оскільки процес становлення УАПЦ виступав тоді як релігійний фактор політичної та етнічної мобілізації української нації. Вирішальну роль у становленні УАПЦ відіграв єпископ Житомирський і Овруцький Іоан Боднарчук. На запрошення львівського ініціативного комітету з відродження УАПЦ владика Іоан в жовтні 1989 р. Відкрито приєднався до автокефального руху й телеграмою від 1 листопада 1989 р. офіційно повідомив Московський патріархат про свій вихід із складу ієрархії РПЦ [11, с. 7]. Очоливши найбільшу Львівську єпархію, єпископ Іоан як першоієрарх став фактичним лідером УАПЦ. На той час у трьох західноукраїнських областях – Львівській, Івано-Франківській і частково Тернопільській – зосереджувалось понад 90 % всіх автокефальних парафій [6, с. 399]. Після висвяти ієрархів було скликано Перший Помісний собор УАПЦ, який виявився досить представницьким: із 703 делегатів було 7 єпископів і 264 священники [6, с. 399]. Собор обрав патріархом УАПЦ митрополита Української православної церкви в США Мстислава Скрипника, а владика Іоана у сані митрополита визнав місцєблостителем патріарха в Україні. Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР зареєструвала статут УАПЦ 2 жовтня 1990 р. [6, с. 399].

Усвідомлюючи значення автокефального руху в процесі національного відродження, Московський патріархат намагався дискредитувати Помісний собор УАПЦ – показати його не канонічність та / чи безблагодатність новопоставленої ієрархії, висвяченої єпископом Іоаном. Спираючись на рішення синоду РПЦ від 14 листопада 1989 р., який позбавив єпископа Іоана священного сану і чернецтва, Московський патріархат через свої структури (Український екзархат, а згодом УПЦ) поширював інформацію про те, що всі священнодійства “мирянина Василя Миколайовича Боднарчука” вважаються недійсними, його хіротонії – безблагодатними, церковні розпорядження – незаконними, а

священики, котрі мають з ним церковне спілкування, забороняються у священнодійстві [11, с. 8]. Згадане рішення Синоду РПЦ мало суто пропагандистський характер. Зумовлене політичними мотивами, воно суперечило канонічному праву православної церкви, згідно якого благодать священства – незгладима, висвячений на ту чи іншу ієрархічну ступінь не може знову стати мирянином. Вчення про незгладимість священства обґрунтоване як російськими богословами та каноністами в минулому (єпископ Сильвестр, професори В. Екземплярський, М. Кузнецов, М. Попов), так і сучасними вітчизняними вченими, зокрема, у праці С. Жилюка “Без апологетики” [3, с. 86 – 98]. Між тим, ігноруючи норми канонічного права, аналогічне рішення РПЦ прийме згодом і щодо митрополита Філарета.

Знакові політичні події в Україні 1991 р. – проголошення незалежності України 24 серпня та обрання президента України 1 грудня – схилили частину політичної еліти, що формувалася довкола Леоніда Кравчука, до необхідності вирішувати церковне питання по-новому, вже в інтересах українського державотворення. Відповідно, частина ієрархів УПЦ Московського патріархату на чолі з митрополитом Філаретом стала на шлях здобуття автокефалії. Рішення про це було схвалене Архієрейським собором УПЦ 6 – 7 вересня 1991 р. та закріплене Помісним собором 1 – 3 листопада 1991 р.

Московський патріархат на такі ініціативи відреагував тенденційно й, зрештою, цілком прогнозовано: розпочав масову антифіларетівську кампанію, що знайшло спочатку відображення в ЗМІ, а потім реалізовано на Архієрейському соборі РПЦ 31 березня – 4 квітня 1992 р., який відмовив у наданні автокефалії УПЦ та звинуватив митрополита Філарета у розкольницькій діяльності. Крім того, відразу після собору було організовано внутрішньоцерковну опозицію “Комітет духовенства і мирян на захист православ’я” [6, с. 407]. Вже 30 квітня 1992 р. в Житомирі відбулися таємні збори промосковської групи УПЦ, хоча проведення таких зборів без дозволу глави церкви суперечило статуту про управління УПЦ. На застереження уповноваженого Ради у справах релігій у Житомирській області архієпископ Житомирський і Овруцький Івов запевнив, що на зустрічі йтиметься лише про непорозуміння позицій Філарета на Архієрейському соборі у Москві, однак збори висунули вимогу про відставку митрополита Філарета [2, арк. 8].

Аналогічно було проведено Архієрейський собор у Харкові 27 травня 1992 р. За дорученням Синоду РПЦ промосковські ієрархи на чолі з митрополитом Харківським і Богодухівським Никодимом, таємно перетворили нараду на собор, на якому із значними порушеннями ді-

ючого статуту та патріаршого Томоса УПЦ (Томос 1990 р. затверджував митрополита Філарета пожиттєво предстоятелем УПЦ) було обрано нового предстоятеля УПЦ – митрополита Никодима, кандидатуру якого за вказівкою Московського патріархату наступного дня замінили на митрополита РПЦ Володимира Сабодана. Президія Верховної Ради України визнала рішення харківського собору незаконним, але це не дало ніяких результатів.

Житомирська нарада та Архієрейський собор у Харкові засвідчили, з одного боку, політичну нерішучість української державної влади у відповідальний момент, а з іншого – абсолютне ігнорування цієї влади Московським патріархатом. Більше того, реєстрація утвореної 26 червня 1992 р. УПЦ Київського патріархату Всеукраїнським православним собором (на основі УАПЦ і прихильників митрополита Філарета) не як правонаступниці УПЦ та УАПЦ, а як нової церковної інституції продемонструвала і зраду окремих чиновників, і визнання владою де-факто історичної ситуації.

Негативну роль у становленні УАПЦ відіграли також чинники суб'єктивного характеру, зумовлені як внутрішньо церковними суперечностями зокрема амбіціями ієрархів, так і діяльністю певних сил впливу. Так, прибувши до України з коротким візитом в листопаді 1990 р., патріарх Мстислав, очевидно за чияюсь порадою, призначив своїм місцезблистителем не митрополита Іоана Боднарчука, а інкорпорованого в структури УАПЦ для дестабілізації автокефального руху ще КДБ СРСР єпископа Рівненського Антонія Масендича [4, с. 220].

Відсунутий від церковного управління засновник УАПЦ владика Іоан очолив Житомирську автокефальну єпархію, яка на початку 1992 р., складалась із єдиної діючої парафії – Михайлівської церкви в Житомирі [2, арк. 8].

Негативні наслідки для автокефального руху в Житомирі мало призначення патріархом Мстиславом на Житомирську єпархію влітку 1992 р. єпископа Спиридона (розлученого молодого священика з Житомира Олега Бабського, який не користувався особливим авторитетом серед православних віруючих). Громада Михайлівської церкви не прийняла цієї кандидатури. Домовившись із представниками національно-демократичних сил про підтримку, єпископ Спиридон спробував зайняти кафедральний Преображенський собор. Новопризначеного єпископа погодився визнати тодішній настоятель собору отець Степан Артем'юк. Але на цю акцію зібралось не більше 50 осіб, представників Руху та УРП. Такої кількості було надто замало, щоб розраховувати на успіх. Кафедральний священик Парфеній Маркевич та ще кілька промосков-

ськи налаштованих парафіян своїми активними діями завадили справі. Як наслідок, автокефальний рух було дескредитовано, а настоятелем собору замість отця Степана призначено протоієрея Парфенія, що значно посилило позиції Московського патріархату в Житомирі.

Абстрогуючись від різних пізніших оцінок щодо позиції патріарха Мстислава у вирішенні кадрового питання, треба визнати факт його беззаперечного авторитету серед духовенства і віруючих УАПЦ, особливо у перші роки автокефального руху. Тому приїзд патріарха до Житомира на початку листопада 1990 р. став важливою подією в житті місцевої автокефальної громади та національно-демократичних політичних сил міста. Патріарх побував біля Хрестовоздвиженської церкви (місьвиконом 10 травня 1990 р. прийняв рішення про передачу церкви автокефальній громаді) та вшанував пам'ять одного із засновників УАПЦ в Житомирі періоду 20-х рр. ХХ ст. Миколи Хомичевського, відомого не тільки житомирянам, але й багатьом у світі перекладача Гомера, що творив під псевдонімом Борис Тен [13].

Автокефальній громаді Житомира не вдалося добитись повернення Хрестовоздвиженської церкви. В місцевій пресі періодично з'являлися статті, де говорилося про велике значення музею природи для культурного життя міста і області, про витрачені на реставрацію приміщення і будівництво нової експозиції кошти (вартість будівельних і художніх робіт склала майже 1,5 млн. крб.), про унікальність експонатів (основний фонд музею складав 12 тис. експонатів) тощо. В статті завідувачої музеєм природи Н. Кузьменкової, зокрема, наголошувалось, що вимоги автокефальної громади безпідставні, оскільки церкву на початку ХХ ст. Було збудовано на кошти Російської православної церкви, а відтак вона має право претендувати на повернення їй культурної споруди [7]. Крім того, противники автокефалії аргументували також тим, що приміщення колишньої церкви було передано музеєві рішенням Житомирського облвиконкому і тільки він (облвиконком) може забрати його у музею. Враховуючи всі обставини, міськвиконком наступного року передав автокефальній громаді у користування приміщення Михайлівської церкви.

Перемога Московського патріархату в церковному питанні 1991 – 1992 рр. Зумовила розвиток УПЦ Київського патріархату не на основі потужної бази колишнього екзархату РПЦ, а головним чином за рахунок створення нових громад, що визначало периферійний вектор функціонування Української церкви в державі. Між тим, внутрішній потенціал автокефальних настроїв серед духовенства і віруючих УПЦ Московського патріархату залишався невикористаним. Принаймі в Житомирській області на початку 1992 р. було багато священиків, котрі,

за свідченням апарату уповноваженого, не приховували своїх намірів перейти до УАПЦ [2, арк. 8]. Переважно, це були молоді священики, висвячені ще єпископом Іоаном із кандидатів, запрошених владикою із західноукраїнських областей. Протягом 1987-1989 рр. єпископ Іоан рукопоکлав 78 священиків, 15 із яких після його переходу до УАПЦ відбули на служіння до Львівської і Тернопільської областей [1, арк. 70].

Заповнюючи вакантні парафії національно-свідомим духовенством, єпископ Іоан, ймовірно, формував кадровий потенціал для розгортання автокефального руху на Житомирщині. Відсутність надійних джерел не дає підстав говорити про це стверджувально. Прикметно, що в другій половині 1992 р., коли ситуація у православ'я склалась не на користь автокефального руху, бажаючі на початку року приєднатись до УАПЦ священики своїх намірів вже не виявляли. Станом на серпень 1992 р. Житомирська єпархія УПЦ Київського патріархату мала тільки 6 зареєстрованих громад [1, арк. 7]. Натомість Житомирська єпархія УПЦ Московського патріархату складалась із 317 парафій [1, арк. 7].

Отже, характерною особливістю становлення незалежної Української православної церкви (УАПЦ – УПЦ КП) наприкінці 1980-х рр. – початку 1990-х рр. було поєднання церковно-релігійного чинника з етнічним і політичним. Успіхи автокефального руху в Україні, у тому числі на Житомирщині, значною мірою залежали від результатів державотворення, від рівня національної свідомості та етнополітичної активності українців. Оскільки на Житомирщині місцеві органи влади (за виключенням окремих) автокефальний рух не підтримували, національно-демократичні сили були слабкими, а переважна більшість населення залишалась байдужою до українського церковного питання, автокефальні громади в області не набули поширення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів виконавчих органів і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 640.
2. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 4994. – Оп. 2. – Спр. 93.
3. Жилюк С. І. Без апологетики. Оновлення православної церкви в Україні / Жилюк С. І. – Житомир : Полісся, 2000. – 164 с.
4. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклак Україні ХХІ століття: Монографія / Здіорук С. І. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
5. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / Єленський В. Є. – К. : КПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – 419 с.

6. Ігор Ісіченко. Історія Християнської Церкви в Україні / Ісіченко Ігор. – Харків : Акта, 2003. – 471 с.
7. Кузьменкова Н. Хресто-Воздвиженська церква: аргументи і пристрасті // Житомир. – 1990. – 27 – 28 березня.
8. Маркевич Парфеній, протоієрей. “... Зберігати єдність в союзі миру” // Радянська Житомирщина. – 1990. – 6 червня.
9. “Мир і спокій у домах ваших...” [Бесіда коресподента газети “Радянська Житомирщина” І. Голованової з архієпископом Житомирським і Овруцьким Івовом] // Радянська Житомирщина. – 1990. – 24 червня.
10. Незакінчена зустріч з Мстиславом [М. Будній (“Червоний прапор”, із скороченнями)] // Комсомольська зірка (Житомир). – 1991. – 11 квітня.
11. Обращение архиереев Украинского Экзархата [ред. Изд. отдела Московского Патриархата митрополит Волоколамский и Юрьевский Питирим] // Журнал Московской патриархии. – 1990. – № 3. – С. 7 – 8.
12. Прищеп Олександр. Незгасима віра отця Іоана // Слово (Житомир). – 2004. – № 15 (79). – 9 квітня.
13. Рост Ф. Патріарх у Житоїрі // Комсомольська зірка (Житомир). – 1990. – 15 листопада.